

התרחשויות רבות משמעות בברית-המועצות ובמזרח אירופה

האופי של שליחותי חייב אותי לעקוב בעירנות מרבית אחר המאורעות והשינויים שהתרחשו בברית-המועצות ובמזרח אירופה. בהיעדר שגרירויות ישראליות בברית-המועצות ובארצות הגוש המזרחי חשתי חובה לשמש מקור מידע על המתרחש שם. קשרי המגוונים בווינגטון איפשרו לי להתעדכן כהלכה. היו לי ידידים אישיים אחדים שבפניהם יכולתי לגלות את צפונות לבי, ולבחון בעזרת תגובותיהם את הערכותי ושיקולי.

התסיסה הפנימית בברית-המועצות

עוד בשנת 1967 הלכו והתרבו הידיעות על תסיסה גוברת בקרב האינטלקטואלים בברית-המועצות. תחילה דובר על בודדים שהעזו להרים את קולם נגד ההתפרצות המחודשת של גילויי הסטאליניזם ובעד חופש היצירה בספרות ובאמנות. היו אלה קולות כפירה ראשונים שהשמיעו נציגי האינטליגנציה הצעירה ברוסיה, שבגרו וקיבלו את השכלתם לאחר מות סטאלין. במקביל נודע במערב על אוקראינים שקשרו את כפירתם בשאיפות לאומיות. למדנו במערב גם על רדיפות נגד בפטיסטים שדבקו בדתם בעקשנות. למערב הוברח מידע מוגבל על תסיסה, שבאה בעקבות משפטיהם ומאסרם של הסופרים הרוסים דניאל וסיניאבסקי, של הדיסידנט ממוסקבה, גינסבורג ושל האוקראינים צ'רנוביל וג'ובה. לא היה מדובר עוד בבודדים שהתמרדו כי אם בתנועות, הגם שאלה היו תנועות קטנות ביותר. עד אותה שעה, רק מעטים במערב גילו עניין בגילויי התסיסה והכפירה במהותו של המשטר הסובייטי. היו אלה בעיקר אנשים שהיה להם עניין בברית-המועצות מבחינה מקצועית או אינטלקטואלית. משהלכו ורבו הידיעות על התפשטות התסיסה, התחיל המערב לגלות את התעניינותו בה. נציגי העיתונות המערבית במוסקבה החלו לדווח מהשטח פרטים על "ההתמרדות הרוחנית" של האינטליגנציה הרוסית. בתחילת 1968 שוחחתי ארוכות עם הלמוט זוננפלד ומלקולם טון על התסיסה הפנימית בברית-המועצות. זוננפלד היה בעבר זהיר ומאופק כאשר טענתי בפניו שיש לרכז לחץ בינלאומי מדיני על ברית-המועצות כדי לשנות את מדיניותה ואת יחסה למיעוט היהודי. הפעם היה הרבה יותר פתוח ואוהד.

זוננפלד, שמוצאו היה בגרמניה, קיבל את חינוכו באנגליה, והיה שם בנעוריו חבר "השומר הצעיר". את לימודיו הגבוהים סיים בארצות-הברית, ועבר תהליכים מזורזים של התבוללות ושל אמריקניזציה מואצת. כשפגשתי בו בתחילת עבודתי, ראיתי לפני יהודי אמריקני שאין לו עניין רב במוצאו היהודי. הפעם יכולתי להרגיש בשינוי - ככל הנראה ההתרגשות הכללית שאחזה בווישינגטון בימי מלחמת ששת הימים, ונצחונה של ישראל, החזירו אותו במקצת לימי נעוריו באנגליה. אחרי ככלות הכל היה זוננפלד נשוי לבת של "יהודים חמים" מבולטימור, אותם הכרתי לאחר שנים בעת ביקורם בארץ.

הלמוט זוננפלד "החדש" נראה לי עדיין ספקן ביחס לסיכוייניו במאבק למען יהודי ברית-המועצות, אך בהחלט כבר לא היה אדיש או שווה-נפש. החלטתי להשקיע בו מאמצים. הזמנו את הזוג זוננפלד לביתנו והתקרבו אליהם. טרם שובי ארצה, ערכו לכבודנו לאה ויצחק רבין ארוחת-ערב והזמינו אורחים לפי בחירתנו, והזוננפלדים היו בין המוזמנים. הלמוט אף מצא לנחוץ להגיד כמה מילות הערכה על דבקוטי במשימה כלוחם על גורלם של יהודי ברית-המועצות.

במרוצת השנים התקדם זוננפלד בקריירה שלו והיה לעוזר של קיסנ'גר, בעת שהיה שר-החוץ וראש המועצה לבטחון לאומי באדמיניסטרציה של הנשיא ניקסון. אולם אז, ב-1968, עמד זוננפלד בראש מחלקת ההערכה והמחקר של הבלוק הסובייטי בסטייט דפרטמנט. ממנו יכולתי ללמוד הרבה על המתרחש בתוך ברית-המועצות והקשבתי בעניין להערכותיו. הוא דיבר על שתי תופעות מקבילות. האחת-הנועזים, המעטים היוצאים במחאות גלויות, למרות הידיעה שייאסרו וייענשו, ובלבד שמסר המחאה יגיע למערב. ואילו השנייה-סופרים, אמנים ומוסיקאים הנאבקים נגד הנסיגה מרוח הליברליזציה שכל כך קיוו שתלך ותתחזק. אלה האחרונים נזהרו אמנם שלא "לעבור את הגבול", אך השפעתם היתה רחבה יותר על צעירי האינטליגנציה הסובייטית המתבגרת.

את ג'יימסון פגשתי כבר ב-1967 בביתו של אייב ברומברג. עורך ה"Problems of Commonism", ג'יימסון עבד כמומחה לענייני פנים של ברית-המועצות באחד המוסדות הגדולים של קהילת ארגוני הבטחון הלאומי בממשלת ארצות-הברית. ביני ובין בחור חביב ונעים הליכות זה נוצרה שפה משותפת. כמובן שהחלפנו דברים על התסיסה בתוך שורות האינטליגנציה הסובייטית הצעירה. את פרשיות גינסבורג, ליטבינוף ויקיר, שלא כזוננפלד, ראה ג'יימסון כהתפתחות חשובה בשרשרת ההתפרצויות הנועזות של המחאה. ג'יימסון מצא שלושה מאפיינים בתופעות החדשות: מחאה נגד העריצות, דיכוי החופש והנסיון להחיות אלמנטים של סטאליניזם; מחאה נגד הפרת "החוקיות הסוציאליסטית", הפרת החוקה וזכויות האזרח ומאמץ להביא את העניין לידיעת הציבור הקומוניסטי והלא-קומוניסטי במערב.

ג'יימסון קשר גילויים אלה למאבק של אוקראינים לאומנים צעירים, גם הם מחוגי האינטליגנציה, עם המאבק של דתיים ובמיוחד בפטיסטים. נוצר הרושם שהשלטון אובד עצות ואינו יודע כיצד לטפל בבעיה. היתה מורגשת הססנות וגם חוסר נכונות-לפחות באותה עת - לשים קץ לתסיסה על-ידי דיכוי גס. מעניין

היה שבכמה מקרים פעלו אנשי המחאה בדרך שבעליל הזמינה מאסר ומשפט. הם פעלו מתוך הכרה שרק בדרך של דרמטיזציה יובא מאבקם לתשומת לב דעת הקהל במערב. ג'יימסון שם לב לפרט מעניין נוסף והוא התפקיד הפעיל שנוטלים על עצמם בנים להורים בעלי-שם כמו לידיה צ'וקובסקאיה, פאבל ליטבינוף ופיוטר יקיר. שמות אלו היו ידועים לא רק בתוככי ברית-המרעצות כי אם ברחבי העולם. התסיסה וההתפרצויות הנועזות של המעטים, שימשו בוודאי נושא לדיונים במליאת הסובייט העליון. השלטון מצא עצמו במצב מסובך ביותר. הקבוצה השלטת, שחלשה על מנגנוני המפלגה והבטחון הפנימי ונתמכה על-ידי צמרת הצבא ביקשה לזכות באהדה ובפופולריות מצד חוגים רחבים ככל האפשר. כל נסיגה בליברליזציה היתה מלווה בהצהרות שאין דרך חזרה לסטאליניזם. אנדרופוב, בנאומו הגדול במלאת יובל שנים לכוחות הבטחון הפנימי, שם אמנם את הדגש על החינויות וההישגים, אך עם זאת מצא לנחוץ לציין שכוחות הבטחון הפנימי שומרים וישמרו על החוקיות הסוציאליסטית, שהיא ההישג החשוב של המשטר. השלטון עמד בפני הצורך לבלום את התסיסה ויחד עם זאת להימנע מיצירת בהלה וחרדה, שמא השלטון מחיה אלמנטים שנואים ביותר של דיכוי סטאליניסטי.

ג'יימסון היה בטוח שהדור היהודי הצעיר מוצא עידוד רב בהתגברות התסיסה בקרב חוגי האינטליגנציה הרוסית. הוא גם הניח שרוב חלקם של יהודים בין הצעירים הסובייטים הזועמים. ישראל, לדבריו, זכתה במידה לא קטנה של אהדה בקרב האינטליגנציה הסובייטית הצעירה בעת מלחמת ששת הימים ואף לאחריה.

התסיסה הלכה והתפשטה ועמה הידיעה על דרכי פעולה חדשות שבהן השתמשו הדיסידנטים, כמו הגשת עצומות למוסדות העליונים של המפלגה והממשלה. מלקולם טון סיפר לי שריצ'רד דייוויס, שנחשב במחמ"ד למומחה בבעיות הפנימיות של המשטר הסובייטי, כלומר ענייני חברה, תרבות והלכי רוח של האינטליגנציה, חזר זה לא מכבר ממסקבה ויעץ לי לשוחח איתו. את האיש פגשתי בעבר בבית של ברומברג בחברת כמה סובייטולוגים. הוא שלט יפה ברוסית וזכרתי כי הרשים אותי בשליטתו היסודית בתחום הספרות הרוסית - זו שמלפני המהפכה וזו של ימי המשטר הסובייטי. מיהרתי לשוחח איתו על פרשת העצומות.

דייוויס סיפר כי במשרדו נאספו כבר 15 העתקי עצומות מקבוצות ומיחידים. רובן כבר התפרסמו בעיתונות והטקסט המלא של העצומות החשובות עמד להתפרסם בשבועון הניו-יורקי הרוסי "Novoye Ruskoye Slovo". לדבריו, לאנשי השגרירות האמריקנית במוסקבה היה ידוע כבר על 60 עצומות ה"מסתובבות" בשטח. התופעה התפשטה ועד לנובוסירסק הגיעה, ובין החתומים עליהן היו אנשים משכבות רחבות בעם. בנוסף לאינטלקטואלים חתמו גם פועלים, מכונאים ואף קולחוזניקים.

עם זאת היה ברור, כי אין להגזים בתוצאות של תנועת מחאה זו, שאיננה המונית ומורכבת ברובה, מצעירים זועמים. כדי לבלום את התופעה עמדו בפני המשטר שתי אפשרויות: לא להגיב בחריפות ולתת לכלל "המהומה" לשקוע לאיטה, דבר שיכול להתפרש כחולשה וייתכן שאף יגביר את התסיסה בעתיד. אפשרות אחרת היתה להגיב בדיכוי חריף, שיכול לפגוע בשמה של ברית-

המועצות בעולם הקומוניסטי שמחוץ לה, ולהגביר את החרדה בחוגים רחבים בתוך המדינה. דעתו של דייוויס היתה, כי ייתכן שהיעדר תגובה מיידית של השלטון נובע מקיום התייעצויות. העתיד יוכיח, כך חשבתי, באיזה אפשרות פעולה יבחר המשטר הסובייטי. כחודש ימים לאחר השיחה שלי עם דייוויס, הגיעו ידיעות ממוסקבה שבדיוני מליאת המושב של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית תועלה ככל הנראה "הבעיה". עוד בטרם פתיחת הדיונים בוועד המרכזי, נאמו ברז'נייב וקלדיש, מראשי האקדמיה למדעים, לפני אספת חברי המפלגה במוסקבה. שניהם גינו בחריפות את תופעת המחאות, שהוגדרה ככפירה בצדקת המשטר הסובייטי. הנאומים האלה היו, ללא ספק, אזהרה חמורה. כבר שנה קודם לכן עלתה בדעתי האפשרות שיסתמן שיתוף פעולה בין פעילים יהודים לדיסידנטים רוסים או אוקראינים, בעקבות פנייה של אחד מידידי שסיפר כי ארגון האוקראינים בארצות-הברית "מתעניין בי", ונציגם מעוניין לפגוש אותי. השבתי אז בשלילה. לא יכולתי לשכוח מה שעשו הלאומנים האוקראינים ליהודים, ובוודאי לא את "השירותים" שהעניקו האוקראינים לכובש הנאצי. יש להזהר בבחירת בני ברית למאבק - אמרתי לעצמי. פצעני באבי יאר, שם עזרו האוקראינים לצבא היטלר להשמיד את יהודי קייב, עדיין טריים מדי...

הלכה וגברה אצלי ההכרה שיש לשמור על ייחודו של המאבק שלנו. זהירות זו נבעה מלקחה המר של ההיסטוריה של העם היהודי במאה העשרים. המוני יהודים שנתנו יד למהפכה אשר מיגרה את שלטון הצארים ברוסיה וציפו כי בעקבותיה תבוא להם גאולה, ויבוא סוף לפוגרומים, לרדיפות, לאפליה ולאנטישמיות המשתוללת, ואולי יהיה סיכוי לפריחה של תרבותם היהודית – יהודי אלה נחלו אכזבה קשה. לא עבר זמן רב והשלטון החדש אימץ בהדרגה חלק גדול מתורת המשטר הצארי, בכל הקשור ליהודים. פוגרומים אמנם לא היו, אך ב-1952 רצח המשטר הסובייטי את מיטב הסופרים היהודים, החשיד בעיני האוכלוסייה כולה את היהודים בחוסר נאמנות למולדת הסובייטית והפיץ אנטישמיות ללא בוש. בשני שטחים "התעלה" המשטר הסובייטי אפילו על המשטר הצאריסטי - השליטים הסובייטים החניקו כליל כל ביטוי של חיים תרבותיים יהודיים ויצרו נתק מוחלט בין יהודי ברית-המועצות לבין מורשתם הלאומית.

לקחי העבר לימדו אותנו שמן הארץ הזאת, שהיתה פעם אימפריה רוסית, והפכה לאימפריה הסובייטית, יש להוציא את היהודים ולהעלותם לישראל, גם אם יחולו בה שינויים פוליטיים פנימיים.

חשתי אמנם אהדה לנועזים שבקרב האינטליגנציה הסובייטית שהרימו קולם, ואולם הייתי בטוח שהמסר ליהודי ברית-המועצות צריך להיות חד וברור: מאבקם הוא למען עלייה לישראל ולא למען שינוי המשטר הסובייטי. המאבקים על טיב המשטר הם מאבקם של רוסים ואולי גם של יהודים שאינם מזדהים עם יהדותם. האמנתי באמונה שלמה שיש לעם היהודי שתי דרישות מברית-המועצות: שתימנע מפעולות המסכנות את קיום מדינת ישראל ושתאפשר ליהודים

הרוצים בכך לחיות כיהודים ולעלות לישראל. הדעה האישית של כל יהודי על איכות המשטר הסובייטי אינה אלא עניינו הפרטי. בין היהודים היו כאלה שהתנגדו למשטר, אך היו גם כאלה שבדרך כלל אהדו אותו ובקרו רק את יחסו ליהודים ולישראל. מכל מקום, לדעתי לא היה זה מעניינו של העם היהודי לקבוע מהו המשטר הרצוי לעם הרוסי או לעמיה האחרים של ברית-המועצות. היה עדיף, כמובן, לראות בברית-המועצות מדינה דמוקרטית ונאורה, אך העבר לימד שלתהליך הדמוקרטיזציה עלולות להתלוות סכנות חמורות ליהודים, ואולי גם סכנה של פגיעה פיזית. חשבתי שעל יהודי ברית-המועצות לצאת ולעלות בהקדם האפשרי...

בסוגיה זו התכתבתי רבות עם שאול וצבי. הייתי בטוח שבמוקדם או במאוחר יופיעו הניצנים הראשונים של ההתעוררות הלאומית היהודית בברית-המועצות - ובעוצמה רבה.

הזעזועים בצ'כוסלובקיה ובפולין

בסוף שנת 1967 ובראשית 1968, חלו התפתחויות בצ'כוסלובקיה ובפולין, שגרמו לכאבי ראש קשים בקרמלין. בשתי הגרורות האלה של מוסקבה התגלעו מאבקים בתוך המפלגות הקומוניסטיות, ששלטו עד אז שלטון ללא עוררין ומתוך נאמנות מוחלטת לבעלת הברית הבכירה.

במפלגה הקומוניסטית בצ'כוסלובקיה התמרדה השכבה הצעירה נגד הממסד, שהיה בעל נטיות סטאליניסטיות ונשלט ממוסקבה, ובראשו מזכיר המפלגה הקומוניסטית, נובוטני. את המתמרדים הנהיג אלכסנדר דובצ'ק, שיחד עם תומכיו גבר על ההנהגה הוותיקה ונובוטני סולק.

בהנהגת מזכיר המפלגה הנבחר אלכסנדר דובצ'ק, עברה המפלגה הקומוניסטית הצ'כית שינויים דרמטיים הן בדמותה שלה והן באופי של השלטון במדינה. דובצ'ק נאבק על דרכו, ושאיפתו היתה להנהיג "קומוניזם הומני", שיזכה לתמיכה אמיתית של העם. שרידי הסטאליניסטים מוותיקי המפלגה, ומנאמניה המובהקים של מוסקבה, עדיין ניהלו מאבק מאסף, אך בשטח כבר ניכרה העליונות של ההנהגה הצעירה, זו של דובצ'ק. ההנהגה החדשה לא רצתה בקומוניזם ובמפלגה קומוניסטית השולטת באמצעות שירותי בטחון אכזריים ובכזו הנשענת על מערכת שיפוטית הנשלטת אף היא על-ידי המפלגה.

דובצ'ק אמנם נזהר שלא להכעיס יתר על המידה את האח הגדול במוסקבה, ותמך בזיקה מלאה לקומוניזם העולמי תוך שמירה על מערכת היחסים הקיימת עם ברית-המועצות, אולם יותר ויותר התברר כי הדרך שבה בחרה המפלגה הצ'כוסלובקית, תוביל בהכרח למאבק על עצמאותה, תוך היחלשות התלות המוחלטת במוסקבה. בהדרגה התגבר דובצ'ק על מתנגדיו במפלגה והחל תהליך של הרחקתם וסילוקם ממוסדותיה.

אין ספק שכבר בחודשים הראשונים של שנת 1968 נדלק אור אדום במוסקבה לנוכח ההתפתחויות בפראג. גם תגובתן החיובית של רבות מקרב המפלגות הקומוניסטיות

במערב לשינויים שהתרחשו בצ'כוסלובקיה, הוסיפו על הדאגה במוסקבה. במשרדי-החוץ של מדינות המערב היה היחס למאורעות בצ'כוסלובקיה די מעורב. מחד גיסא, היתה אהדה מובנת לרוח החדשה של דובצ'ק וחבריו, אך מאידך גיסא גבר החשש שאם יגזימו אלה ברפורמות ובשינויים עלולה מוסקבה להתערב בכוח. וולקוב סיפר לי שבשיחותיו עם דיפלומטים ממזרח אירופה אכן נשמעה הדעה שאם דובצ'ק לא "יעבור גבולות", עשויה באמת להתפתח שם ליברליזציה מסוימת. אולם, אם הוא יחרוג משינויים סבירים עלולה מוסקבה להגיב בחומרה רבה ביותר. להתרחשויות בצ'כוסלובקיה עדיין לא היתה השפעה ברוב מדינות מזרח אירופה. למעשה, הורגשה השפעה רק בפולין.

בסוף שנת 1967 פתחו שליטי פולין במסע אנטישמי גובר והולך. בפולין נותרו כמה עשרות אלפי יהודים, ורבים מביניהם קשישים שהתגוררו בבתי-אבות. בין היהודים היה אחוז ניכר של ותיקי המפלגה הקומוניסטית, ומספר לא מבוטל של בנים לנישואי תערובת, שכלל לא ראו את עצמם יהודים. כשהחל גל בוטה של תעמולה אנטישמית בכלי התקשורת הרשמיים, היו התגובות במערב חריפות ביותר. מבעוד מועד עודדנו בארצות-הברית את הארגונים היהודים לפעילות נמרצת. דיון דחוף התקיים במועדון הנשיאים, מוסד הגג העליון של הארגונים היהודים, ובסיומו פורסמה הודעה. נשיא המועדון מסר אישית מחאה לשגריר פולין. התקיימו הפגנות מול נציגות פולין בניו-יורק ומול הקונסוליה הפולנית בשיקאגו. עם הפרסום בעיתונות האמריקנית על השיסוי האנטישמי בפולין, עוד טרם שהחלו המחאות הפומביות, הזדרז שגריר פולין בווינגטון להזמין אל ביתו כמה אישים יהודים כדי להקרין בפניהם סרט קצר על המוסדות היהודים בוורשה. על היוזמה שמעתי מפיו של הרב הקונסרבטיבי של בית-כנסת פופולרי מאוד בצפון מערב ווינגטון. רב זה היה מקובל מאוד בקהילה היהודית של ווינגטון, אורח קבוע במסיבות של ישראלים ובעל קשרים טובים בממשל. הוא טילפן אלי והודיעני כי נענה להזמנה לצפות בסרט. הפצרתי בו שלא ישתתף באירוע שאינו אלא מבצע תעמולתי שנועד להונות את דעת הקהל במערב בטיעון שאין אנטישמיות בפולין וכי מדובר אך ורק באנטי-ציונות. עמדתי על דעתי שאם יבואו יהודים להקרנה, יוכל השגריר להתפאר בפני הממונים עליו בוורשה כי הצליח למתן את גל המחאות בארצות-הברית. משלא הועילו הפצרותי, טרקתי בפניו את הטלפון ללא כל גינונים דיפלומטיים.

עוד באותו יום טילפן אלי אחד מעשירי הקהילה, גבאי בבית-הכנסת של הרב שעמו היתה לי התקרית. ה"גביר" הרים את קולו בטלפון: "הכיצד אתה מעז לטרוק את הטלפון בפני הרב?! אדאג שיסלקו אותך מן השגרירות", לא פחות ולא יותר. לא היססתי וטרקתי גם בפניו את הטלפון. התקשרתי אל השגריר ודיווחתי לו על שתי "התקריות". אייב הרמן הכיר היטב הן את הרב והן את הגבאי. למחרת סיפר לי שלא ניסה לשכנע את הרב, אך דיבר עם ה"גביר", שנטה

להבין את התנגדותנו החריפה לשיתוף הפעולה עם שגריר פולין. הגביר אמר לאייב שלא ידע מדוע טרקתי בפניו את הטלפון והביע צער על שתקף אותי. עברו עוד כמה חודשים, ובאחת המסיבות ניגש אלי הרב, הושיט לי יד והודה: "טעיתי. הבה ונשכח את התקרית." התעמולה האנטישמית בעיתונות הרשמית הפולנית גברה והלכה. ההוראה מלמעלה ביקשה אמנם להבליט ולהדגיש כי ההתקפה אינה אלא נגד הציונות והציונים, אך בין העיתונאים הפולנים היו די והותר אנטישמים ותיקים, שלא הקפידו על ההבחנה שבין ציונים לבין יהודים.

תחילה לא היה ברור לנו מה הניע את ההנהגה הפולנית לפתוח במסע אנטישמי. במערב היה ידוע על מאבק בין המזכיר הכלי של המפלגה גומולקה, לבין קבוצת עסקני המפלגה מתומכי מוצר. גומולקה, שנחשב למתון יותר, עמד מול לחצים של קבוצה חזקה שדרשה קו מדיני בלתי מתפשר ודיכוי הגילויים של מתיחת ביקורת על המשטר. שוחחתי ארוכות בעניין עם מכרי ולטר שטוסל, שהועלה בינתיים בדרגה וניהל את האגף של כל הגוש הסובייטי במחמ"ד. שטוסל סיפר שגומולקה נטה לטפל באינטליגנציה הפולנית בדרך של שכנוע, שהשמיעה נימה ביקורתית על המשטר. אך תקרית אחת הדליקה תבערה. הממשלה אסרה את העלאתו של מחזה לאומי, פרי עטו של גדול המשוררים הפולנים, אדם מיצקביץ'. המחזה ההיסטורי, נחשב לאנטי רוסי והשלטונות חששו מתגובה עוינת של מוסקבה. משנודע הדבר בציבור, פרצו מהומות של סטודנטים פולנים, שהלכו והתפשטו לערי השדה. כלי התקשורת הרשמיים וכל מנגנון התעמולה הממשלתי האשימו את היהודים והציונות בהסתת הסטודנטים. היו התנגשויות בין המשטרה והסטודנטים, ולא מעט סטודנטים נאסרו. העיתונות הבליטה בפרסומיה את השמות היהודיים של כמה מן הסטודנטים שנעצרו. לדברי שטוסל ולפי הערכות ששמעתי מוולקוב, שקיים שיחות עם אנשי השגרירות הפולנית בווינגטון, הכוונה לפתוח במסע אנטי-ציוני ואנטישמי, נולדה למעשה עוד קודם-לכן. הנצחון של ישראל במלחמת ששת הימים זכה לאהדה די גלויה בחוגי האינטליגנציה הפולנית, והוא התפרש על-ידה כמפלה של הסובייטים. בחוגים פרטיים העזו הפולנים אפילו ללעוג לגנרלים הסובייטיים, שציידו והדריכו את צבאות ערב. מוסקבה היתה מודאגת ממאבקי הכוח הפנימיים בתוך הנהגת המפלגה הקומוניסטית הפולנית, עוד לפני שפרצו מהומות הסטודנטים. הלכי הרוח בקרב האינטליגנציה הפולנית, שיקפו את ההשפעה שהיתה למתרחש במפלגה הקומוניסטית בצ'כוסלובקיה. הסובייטים היו מודעים לכך וכבר ב-16 בינואר הגיעה לוורשה כל צמרת השלטון ממוסקבה לשיחות עם עמיתיהם הפולנים. לוורשה הגיעו ברז'נייב. קוסיגין ופודגורני. על-פי הודעות ב"איזבסטיה" ו"בפראוודה", התנהלו שיחות "ידידותיות" שבהן הגיעו הצדדים ל"הסכמה מלאה". בתחילת חודש מרס, התלקחו מהומות הסטודנטים ברחבי פולין לממדים של מרד. כשהתפשטו המהומות על פני פולין כולה והגיעו לשיאן, פקעה סבלנותו של השלטון. המשטרה, לעתים בעזרת הצבא, הצליחה להתגבר על הסטודנטים

המפגינים שהשתוללו. ב-17 במרס פורסמה הודעה על נאום צפוי של מזכיר המפלגה למחרת היום. ואכן, ב-18 במרס נשא גומולקה נאום, שלא רק העם הפולני הקשיב לו. הנאום זכה להד רב גם במזרח אירופה וגם במערבה. אולם חשיבות הנאום הודגשה בראש ובראשונה על-ידי ברית-המועצות, שם הוא פורסם בשני העיתונים הראשיים-ב"איזבסטיה", בטאון הממשלה וב"בפראוודה", בטאון המפלגה. העובדה שהנאום פורסם בעיתונות הסוביטית במלואו, או כמעט במלואו, מעידה על ההסכמה שקיבל ממוסקבה ועל תמיכת מוסקבה בעיקרי הדברים. גומולקה היפנה את חיצו כלפי הסטודנטים והאינטליגנציה הפולנית. בהתאם לקו התעמולה הרשמי, לא נמנע גומולקה מללבות יצרים כדי לזכות בפופולריות וכדי להשניא על העם את הסטודנטים ואת אנשי האינטליגנציה "הסוטים". הוא אמנם השתמש בביטויים זהירים יותר, אבל הסמנטיקה בנאומו לא הסתירה גישה אנטישמית ארסית. הוא דיבר ברורות על כך שהסטודנטים היהודים מילאו תפקיד ראשי במהומות. נאומו טיפל גם באהדה שגילו חוגי האינטליגנציה לישראל ולמלחמתה בערבים. כמצופה, הדגיש הנאום את הברית הבלתי מעורערת שבין פולין לברית-המועצות. מה שהתיר לעצמו גומולקה לומר על היהודים, היווה בעיני מפנה משמעותי ביותר, בעיקר לאור העובדה שדבריו זכו לפרסום נרחב במוסקבה. גומולקה מנה שלושה סוגים של יהודים, שחיים בפולין: א. יהודים הרוצים להילחם למען ישראל. הם אינם חייבים לשכוח אותה ועתידיים לעזוב את פולין בקרוב. ב. יהודים שאינם רואים את עצמם פולנים. "את אלה איננו מאשימים" אמר, "שכן אף אחד איננו יכול לכפות על זולתו שייכות לאומית. ליהודים אלה יש לייעץ לעזוב תפקידים ומשרות שבהם יש הכרח בהזדהות לאומית." ג. יש גם יהודים שמאמינים שפולין היא מולדתם. גומולקה הציע בנאומו להעניק דרכוני הגירה לכל אותם יהודים הרואים בישראל את מולדתם. הוא סיפר שבימי מלחמת התוקפנות הישראלית נגד הערבים, הביעו כמה מיהודי פולין את רצונם להגר לישראל, אך עד אותה העת איש לא פנה בעניין זה לשלטונות. האמת ניתנה להיאמר שלא תפסנו מיד את הרמז העיקרי שהיה טמון בשבילנו בדברי גומולקה. הנימה האנטישמית, המגמה להסתת ההמון נגד היהודים הסעירה אותנו. עודדנו את הארגונים היהודים להגביר את התגובות. העיתונות האמריקנית יצאה במאמרי ביקורת חריפים נגד המסע האנטישמי בפולין. ה"טיימס" הדגיש במאמר את ניצול היצרים האנטישמיים במאבקים הפנימיים של המשטר הקומוניסטי, וגיחך נוכח ה"סכנה", כביכול, שמהווים כ-20,000 יהודים, רובם זקנים, לפולין. מועדון הנשיאים יצא בהצהרה, סטודנטים יהודים הפגינו ליד נציגויות פולין בארצות-הברית, מאות מכתבי מחאה ומברקי מחאה נשלחו לשגריר פולין בושינגטון. רק לאחר שוך המהומה הציבורית סביב הנאום של גומולקה, יכולנו להתפנות כדי לבחון האם באמת יש פריצת דרך בדבריו, על אפשרות ההגירה לישראל. קיוונו שיש כאן רמז חיובי גם לגבי אפשרויות דומות בברית-ועועצות.

שוחחתי ארוכות עם וולקוב. הוא סיפר לי שדיפלומט פולני "שפך קצת מים קרים" על התקוה לחופש העלייה, שעוררו בנו דברי גימולקה. "בין הדיבורים ובין הביצוע בשטח, יכול לעבור עוד זמן רב," אמר הפולני. בכל זאת הסכים איתי וולקוב, שאם יגבר הלחץ מבחוץ ויגדל מספר היהודים שיעזו להכריז על רצונם לעלות לישראל, לא מן הנמנע הוא ששלטונות ברית-המועצות יחליטו שעדיף להיפטר מיהודים "חסרי תקנה" מבחינה אידיאולוגית, ולו כדי שלא "ידביקו", חלילה, יהודים נוספים בחיידק הציוני. במקרה כזה ייתכן שיאפשרו למספר מסוים של יהודים לעלות. וולקוב קיווה שאין מדובר בתקוות שוא. עובדה היא, שעוד באותה שנה עלו יהודים לא רק מפולין. גם ברית-המועצות, שהפסיקה כליל את יציאת היהודים במתכונת של איחוד משפחות בקיץ 1967, חידשה את היציאה ב-1968, וקרוב ל-300 יהודים עלו ארצה עד סוף אותה שנה. ב-1969 עלו כבר 3,000 יהודים מברית-המועצות.